

Μνήμων

Τόμ. 19 (1997)

Ένας κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19ο αι.

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.386](https://doi.org/10.12681/mnimon.386)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΟΛΙΤΗΣ Α. (1997). Ένας κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19ο αι. *Μνήμων*, 19, 255–259. <https://doi.org/10.12681/mnimon.386>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

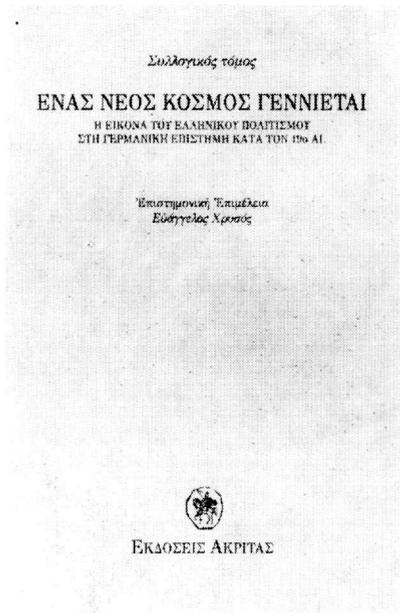
Ένας κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19ο αι., επιμ. Ευάγγελος Χρυσός, Ακρόατος, Αθήνα 1996, 397 σ.

Πρότυπο του νεότερου πολιτισμού πρέπει να θεωρείται η κλασική αρχαία Ελλάδα, και η Γερμανία αποτελεί το προνομιούχο εκείνο έθνος όπου αναβιώνουν οι αξίες και οι αρετές του προτύπου. Ετούτο το διπολικό αξίωμα επικάθησε στην επιστημονική οπτική ενός τμήματος της γερμανικής δια-

χαιογνωσίας: οι κλασικοί αιώνες απέκτησαν μέσα σε λίγες δεκαετίες αρχικά απογόνους, τους Μακεδόνες, που ως τα 1833 εθεωρούνταν αλλόφυλοι κατακτητές, και ύστερα προγόνους, τους Μινωίτες, των οποίων ο πολιτισμός ξαναβγήκε, προς τα τέλη του αιώνα, στο φως του ήλιου με τις έρευνες του Σλίμαν και άλλων, ανανεώνοντας ριζικά τα ιστορικά σχήματα που ως τότε στηρίζονταν μονάχα στις αρχαίες γραπτές πηγές.

Ήταν τα χρόνια που το νεκρό ελληνικό κράτος έβγαине κι εκείνο από την αφάνεια αιώνων. Η ιδεολογία-του λοιπόν, η κρατική όσο και η εθνική, φιλτραρίστηκε μέσα από την επιστημονική θεώρηση του αρχαίου κόσμου, του οποίου ήθελε να είναι, και από ορισμένους πιστευόταν ότι είναι, ο επίσημος κληρονόμος του αρχαιοελληνικού κόσμου. Άραγε πόσο εμπλούτισε, πόσο ξεκαθάρισε, πόσο παραμύρφωσε ο ιδεολογικός ιστός της γερμανικής επιστήμης την αρχαιοελληνική πραγματικότητα του 19ου αιώνα, και συνακόλουθα τη νεοελληνική θεώρηση του παρελθόντος;

Αυτά τα σημαντικά, από κάθε άποψη, ερωτήματα επιχειρήσει να μελετήσει ένα ελληνογερμανικό Συμπόσιο που οργάνωσε πριν από δύο χρόνια το αθηναϊκό Ινστιτούτο Γκαίτε, και του οποίου τα πρακτικά, εμπλουτισμένα ποικιλότροπα, ιδίως με εικονογραφικό υλικό, εκδόθηκαν πρόσφατα σε βιβλίο. Πολλοί ομιλητές διερεύνησαν είτε συνόψισαν την πλούσια θεματολογία, και ο αναγνώστης έχει μπροστά του έναν τόμο χρήσιμο, ιδίως αν κρατά μολύβι στο χέρι, και προσπαθήσει να ανασυντάξει γνώμες και πληροφορίες ώστε να υποτάξει τις διά-

νόησης κατά τον 19ο αιώνα, και σφράγισσε σε μεγάλο βαθμό μεθόδους και αποτελέσματα.

Η προώθηση των κλασικών σπουδών, και ιδίως της ανασκαφικής αρχαιολογίας στάθηκε, σίγουρα, ένα πρώτο κέρδος, πολύ σημαντικό, αυτής της αντίληψης. Οι καινούριες θεωρίες, και ιδίως τα καινούρια αντικείμενα μετατόπισαν, ενίοτε και ανέτρεψαν, τους προϋπάρχοντες άξονες της αρ-

σπαρτες ψηφίδες, ή να τις χρησιμοποιήσει κάθε φορά μερικά, όπου του συμπληρώνουν κάποιον άλλη, δική-του γνώση είτε θεώρηση.

Δύο ή τρεις είναι νομίζω οι ενιαίοι άξονες, τα συστήματα αποριών που προκύπτουν αβίαστα από την ανάγνωση. Η αλληλεξάρτηση των επιστημονικών απόψεων με τα ευρύτερα πολιτικά δεδομένα, πρώτον, η ανάδυση του βυζαντινού πολιτισμού ως αυτόνομης οντότητας και όχι ως απλού διατηρητή των αρχαίων πηγών, δεύτερον, τέλος η επίδραση του γερμανικού πνεύματος στην ευρύτερη διάνοηση της εποχής, και ειδικότερα στη νεοελληνική. Πρόκειται βέβαια για κύκλους επάλληλους ή τεμνόμενους, που διατηρούν ωστόσο ο καθένας τη δική-του αυτοτέλεια.

Αρχίζω από το τελευταίο. Δεν θα επιμείνω όμως καθόλου, για λόγους οικονομίας, στο ειδικότερο σκέλος-του, τη διαμόρφωση της νεοελληνικής ιδεολογίας και αισθητικής με βάση τα γερμανικά πρότυπα, παρά το βάρος και την ποιότητα κάποιων άρθρων, όπως εκείνου για την «Αρχιτεκτονική δημιουργία στην Αθήνα» του Αλέξανδρου Παπαγεωργίου-Βενετά: η προβληματική-τους άλλοτε επαναλαμβάνει τα γνωστά (ενίοτε και τα πασίγνωστα), κι άλλοτε περιορίζεται σε εξειδικευμένες συμβολές. Προτιμώ να εστιάσουμε την προσοχή-μας σε ένα μείζον και παγκόσμιας εμβέλειας ζήτημα: «Κατά την αναζήτηση της ελληνικής δημοτικής ποίησης βρεθήκαμε τελικά στον μονόδρομο του λόγου, και αρκεστήκαμε σ' αυτόν. Η αναζήτηση του μέλους δεν θεωρήθηκε (πλέον) αναγκαία, αφού και τα κλασικά κείμενα της αρχαιότητας έλκουν το κύρος τους αποκλειστικά από τον λόγο. Η θριαμβική εξάλλοι πορεία της γερμανικής οργανικής μουσικής σε ολόκληρο τον κόσμο είναι επίσης ίδιον του 19ου αιώνα, όπως και η εξαιτίας αυτού έλλειψη κατανόησης της σύνδεσης μέλους και λόγου» (σελ. 246). Με τα λόγια αυτά ολοκληρώνει τις σκέψεις-του ο Hans Eidenhofer, που προσπαθεί να κατανοήσει πώς και γιατί οι κλασικές σπουδές, υποταγμέ-

νες στα προτεσταντικά πρωσικά οράματα σύμφωνα με την άποψη-του, εμπόδισαν την ορθή, απλή και φυσική κατανόηση του αρχαίου κόσμου, ο οποίος διασωζόταν πληρέστερος στη λειτουργική εκκλησιαστική και στη λαϊκή προφορική παράδοση, όπου λόγος, τελετουργία και μέλος παρέμεναν αδιαίρετα.

Δύσκολο σίγουρα ν' απορρίψει κατηγορηματικά μια τέτοια άποψη — και οποιαδήποτε ολοκληρωτική απόρριψη-της συνιστά αναμφίβολα σφάλμα σοβαρό, που σκιάζει μian απαραίτητη οπτική. Προσωπικά ωστόσο μου είναι πιο δύσκολο να αποδεχθώ πως αν παραμέναμε ('Ελληνες, Γερμανοί, και όλοι οι άλλοι) αποκλειστικά στην τροχιά της παράδοσης, θα κατανοούσαμε ορθότερα το παρελθόν ή το παρόν μας. Η παράδοση, αλήθεια, συνδέει με το παρελθόν, όμως για να κατανοήσει κανείς χρειάζεται πρωτίστως ν' αποδεσμευτεί, να βγει και να κοιτάξει απέξω. Ο πρωσικός προτεσταντισμός του Καντ κατόρθωσε να τολμήσει την ελευθεροφροσύνη, «να μεταχειριστεί τον δικό-του νου», αλλά ακριβώς γι' αυτό, νομίζω, έφτασε έως την κατανόηση —ενδεχομένως λειψή και εσφαλμένη ως προς αρκετές πτυχές, αλλά έφτασε— του δικού-του εαυτού πρώτα, των άλλων πολιτισμών ύστερα. Απομονώσαμε, βέβαια, τα δημοτικά τραγούδια από τη μουσική και τον χορό, και βρίσκουμε εξάιρετα τα πάλλευκα αγάλματα που οι δημιουργοί-τους τα έβαφαν πολύχρωμα, νοούμε τον Αισχύλο και τη Σαπφώ ως σκέτα κείμενα, αλλά —δεν πρέπει να μας διαφεύγει— μπορούμε να τα χαρούμε, να τα μελετήσουμε όλα μαζί, παράλληλα με αμέτρητα άλλα, όπως τη μουσική των νέγρων της Αμερικής, τις γεύσεις της 'Απω Ανατολής, τις αριστοτεχνικές μικρογραφίες των μουσουλμάνων. Μπορούμε κάτι περισσότερο' να τα συγκρίνουμε μεταξύ-τους, και η κάθε γνώση προκύπτει από τις ορθές συνδέσεις ή αποσυνδέσεις.

'Όσοι, αντίθετα, αποδέχονταν ολοκληρωτικά την παράδοση, (και είναι βέβαια λάθος να θεωρούμε πως όλοι οι στοχαστές

των βυζαντινών χρόνων βιάζονταν στον μονόδρομο κάποιων μυστικών) δεν είχαν τέτοιες δυνατότητες. Ήμεναι στα λίγα που τους κληροδότησαν, και, μη επιχειρώντας να τα κρίνουν, κατακρίνοντας (συνήθως μάστιχα και καταστρέφοντας) όλα τ' άλλα, είναι πολύ αμφίβολο αν μπόρεσαν να εννοήσουν τον κόσμο. Όστε παρά τα μειονεκτήματά-της, η καινούρια επιστήμη που αναπτύχθηκε κυρίως στον 19ο αιώνα παρήγαγε περισσότερα εργαλεία για το ανθρώπινο μυαλό· παρήγαγε κάτι ακόμα σημαντικότερο, τη δυνατότητα να τα κρίνουμε, να τα τροποποιούμε, να τα βελτιώσουμε.

Το δεύτερο σημείο είναι η ανάδυση του βυζαντινού πολιτισμού ως αυτόνομης οντότητας. Εδώ, δεν είναι βέβαια μονάχα η Γερμανία· για να εννοήσουμε το φαινόμενο χρειάζεται να διευρύνουμε τον ορίζοντα: ολόκληρος ο ευρωπαϊκός ρομαντισμός ανακατασκεύασε την εικόνα του Μεσαίωνα, του πρόσφερε υπόσταση, αναβαθμίζοντας συνάμα το αξιακό-του περιεχόμενο. Πρέπει νομίζω να διακρίνουμε — κάτι που σπάνια το κάνουμε — τις δύο ετούτες διαδικασίες: σίγουρα η απαξιακή στάση του Διαφωτισμού απέναντι στους μέσους χρόνους αποτελεί ιδεολόγημα, και λοιπόν εμποδίζει αντί να βοηθάει την κατανόησή-τους. Μήπως ωστόσο η ταξινομική οπτική, δηλαδή η διχοτομική διαίρεση των ιστορικών χρόνων σε δύο τμήματα, στους αρχαίους και στους νεότερους, μπορεί να αποβεί καταλληλότερο εργαλείο για την κατανόηση της πορείας και των μεταλλαγών του ιστορικού γίγνεσθαι; Μήπως δηλαδή αν θεωρήσουμε πως ο αρχαίος κόσμος επιμηκύνεται, ανάλογα με τις περιοχές, έως τον 7ο ή και τον 9ο αιώνα, και πως ο νεότερος αρχίζει να αναδύεται στους αμέσως επόμενους, κατασκευάζουμε ένα σχήμα — φυσικά, για σχήμα θα πρόκειται: έτσι δουλεύει το ανθρώπινο μυαλό — προσφορότερο και πλησιέστερο στις πραγματικότητες;

Αν αποδεχτούμε, καθώς πολλοί το κάνουν, αυτήν την ταξινόμηση της ιστορίας,

τότε η έννοια «Βυζάντιο», ο αρχαιότροπος ετούτος νεολογισμός του γαλλικού κλασικισμού, μετατοπίζεται σημασιολογικά. Θα υπάρχουν πάντα εκείνοι που θα μελετούν τα γεγονότα και τον πολιτισμό της ανατολικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στο σύνολό-της, αλλά δεν θα τη θεωρούμε υποχρεωτικά «ιστορική περίοδο»: κάποια από τα χαρακτηριστικά, όπως την έννοια της αυτοκρατορίας, το δίκαιο, την Κωνσταντινούπολη ως πόλη, την αρχαιόγλωσση γραμματεία, θα τα αντιμετωπίζουμε ως προέκταση (όχι, φυσικά, ως παρακμή, έννοια δίχως νόημα στην ιστορική προοπτική) του αρχαίου κόσμου, ενίοτε ως αποφύσεις-του που επιβίωσαν και στον νεότερο, ενώ κάποια άλλα, όπως τα «εθνικού τύπου» κράτη, τα βασισμένα δηλαδή σε εθνοτικά και γλωσσικά κριτήρια, τις λογοτεχνίες στις τοπικές διαλέκτους, θα τα αντιμετωπίζουμε ως φαινόμενα του καινούριου κόσμου. Μπορεί να χάνεται έτσι η σχηματική καθαρότητα του τρίσημου ιστορικού σχήματος, αλλά νομίζω διευκολύνεται η κατανόηση των φαινομένων. Με αυτού του είδους την προσέγγιση, η ανακάλυψη του Βυζαντίου, ιδίως του βυζαντινού πολιτισμού, δεν συνιστά την επικράτηση της αλήθειας έναντι των ιδεολογημάτων του Διαφωτισμού, παρά ένα βήμα, μια αντίστροφη κίνηση του διανοητικού εκκρεμούς, μία προσπάθεια αναδρομικής δικαίωσης, μ' άλλα λόγια ένα καινούριο ιδεολόγημα στη θέση του παλιού. Είναι χαρακτηριστική η προσπάθεια του Diether Roderich Reinsch να αναβαθμίσει την αξία της λόγιας βυζαντινής γραμματείας αντικαθιστώντας τον «ορίζοντα προσδοκιών των αναγνωστών του ρεαλιστικού μυθιστορήματος του 19ου αιώνα» με τον «ορίζοντα προσδοκιών» του τέλους του 20ού (σελ. 116).

Οπωσδήποτε, η γέννηση των βυζαντινολογικών σπουδών οφείλεται στη γερμανική αναμφίβολα επιστήμη, και ο τόμος που εξετάζουμε προσφέρει πάμπολλες σκόρπιες πληροφορίες προκειμένου να παρακολουθήσει κανείς «φυόμενον» το φαινόμενο: το περίφημο corpus της Βόννης, που

δεν έχει ολοκληρωτικά αντικατασταθεί ως σήμερα, συνιστά την κύηση των βυζαντινών σπουδών· δεν πρέπει όμως να μας διαφεύγει, όπως γίνεται και εδώ, ότι η αρχική-του σύλληψη και πραγμάτωση ήταν μια επέκταση των κλασικών σπουδών — από το δικό-τους το πλευρό γεννήθηκε το «Βυζάντιο», και η προσπάθειά-του για την αυτόνομη θυμίζει σε πολλά τις ανάλογες προσπάθειες απεξάρτησης από την πατρική κηδεμονία.

Το τρίτο σημείο είναι η αλληλεξάρτηση των επιστημονικών απόψεων με τα ευρύτερα πολιτικά δεδομένα. Τόσο οι θεωρητικές συλλήψεις όσο και η πρωτογενής έρευνα, ακόμα και οι ανασκαφικές δραστηριότητες, ιδίως στον βαθμό που αποσκοπούσαν στην αναζήτηση θησαυρών και όχι γνώσης, εδράζονταν περισσότερο στις πολιτικές παρά στις επιστημονικές ανάγκες: μπορεί τα θέματα αυτά να τα ξέρουμε, να έχουν αναπτυχθεί και αλλού, ωστόσο οι μελέτες που περιλαμβάνει ο τόμος βάζουν το δάκτυλο στα σημάδια των καρφιών, μας επιτρέπουν να γνωρίσουμε αξιοσημειώτες λεπτομέρειες και σωστή προοπτική. Είτε στα εσωτερικά προβλήματα της Γερμανίας αναφέρονται είτε στις αναμετρήσεις-της με τους λαούς που ανταγωνίζεται —τους Γάλλους και τους Άγγλους, κυρίως— οι τροπές των πολιτικών ή και των κοινωνικών απαιτήσεων υπερακαθαρίζουν αισθητά τους επιστημονικούς στόχους. Αυτό γίνεται βέβαια έμμεσα τις πιο πολλές φορές, οι σοφοί φαντάζονται πως τους καθοδηγεί η «όρεξις του ειδέναι» και μόνο· ενίοτε όμως, σε κρίσιμες περιστάσεις, όπως την επαύριο του γαλλο-γερμανικού πολέμου, η πολιτική εξουσία καθοδηγεί σαφέστερα τις ορέξεις των ακαδημαϊκών — η περίπτωση των ολυμπιακών και των δελφικών ανασκαφών αποτελούν το εντυπωσιακότερο, αλλά διόλου το μοναδικό παράδειγμα.

* * *

Δεν πρέπει ωστόσο να μας διαφεύγει ότι

η συνολική εικόνα, έτσι παρουσιασμένη, είναι κάτι παραπάνω από λειψή: εκτός από τη Γερμανία του Βίνκελμαν και του κλασικισμού υπήρχε και μια άλλη Γερμανία, πολύ βαθύτερα ρομαντική, εκείνη που είδε με εχθρότητα ολόκληρο τον αρχαίο κόσμο, δηλαδή την ελληνική και τη λατινική αρχαιότητα, εκείνη που ταύτισε το κλασικό πνεύμα και συνακόλουθα την Αναγέννηση με τον Διαφωτισμό και τη (γαλλική) επανάσταση. Λίγο πριν, λίγο μετά το 1800, μια ισχυρή ομάδα γερμανών στοχαστών εβίωσε τραυματικά τις έννοιες ετούτες, καθώς το πολιτικό-τους αντίκρουσμα σήμανε μια Γερμανία διαιρεμένη και ανολοκλήρωτη στο εθνικό επίπεδο (αργότερα μάλιστα ηττημένη και από τον Ναπολέοντα), με μειωμένο κύρος σε σχέση με τη Βρετανία και τη Γαλλία, με μια πνευματική δραστηριότητα υποταγμένη στο γαλλικό πνεύμα: όλα αυτά τους οδήγησαν σε μια γενναία διανοητική εξέγερση που έφερε στο προσκήνιο αξίες διαφορετικές, το ορμέφυτο, την υπεροχή του συναισθήματος έναντι του συστηματικού πνεύματος, σε τελευταίο επίπεδο την αποκάλυψη του λόγου κι όχι την αναζήτησή-του. Εστράφηκαν λοιπόν προς άλλες ιστορικές περιόδους, όπου ο μυστικισμός πρωτοστατούσε, και επιδίωξαν να αναβαθμίσουν τους ανατολικούς πολιτισμούς και τον μεσαίωνα: στοιχεία που μαζί με άλλα έφεραν στην επιφάνεια τον Ρομαντισμό. Έτσι οι πανανθρώπινες αξίες του κλασικού πνεύματος υποχώρησαν μπροστά στις εθνικές που πήγαζαν από τους μέσους χρόνους: ο «πρωσικός προτεσταντισμός» δεν ήταν ούτε η μόνη αλλά ούτε καν η δεσπόζουσα ιδεολογική τάση. Από την άποψη αυτή, το άρθρο του Peter Funke, «Η αρχαία Ελλάδα: ένα αποτυχημένο έθνος;», εξαιρετικά ενδιαφέρον και ως προς το πραγματολογικό-του υλικό (ιδίως τα περί της ανάδυσσης των Μακεδόνων), μας επιτρέπει, κι ως μην αναφέρεται καθόλου, να διακρίνουμε πως η συμπίεση της δημιουργίας του γερμανικού κράτους με την ανάπτυξη των κλασικών σπουδών είχε να αντιπαλαίσει αρχικά με πολ-

λαπλούς σκοπέλους: τα μικρά, ανεξάρτητα γερμανικά κρατίδια, ένα σύγχρονο παράλληλο των αρχαίων πόλεων, είχαν ανάγκη από τη στρατιωτική δύναμη της Πρωσίας προκειμένου να ενοποιηθούν. Η κλασική αρχαιότητα εμπλουτίστηκε λοιπόν με τη Μακεδονική περίοδο — και μόνον έτσι μπόρεσε να λειτουργήσει απρόσκοπτα η εξάπλωση της ελληνικής παιδείας. Ο ρομαν-

τικός νεοκλασικισμός είναι ίσως το πιο χαρακτηριστικό τέκνο του γερμανικού πνεύματος, και για να τον ενοήσουμε μας χρειάζεται μια διάσταση που δεν συμπεριλαμβάνεται στα άρθρα του βιβλίου, εκείνη του ρομαντικού και εθνικού ταυτόχρονα πνεύματος, που στηρίζεται στον μεσαίωνα, στον μυστικό και όχι τον ορθό λόγο, στον Νοβάλις και όχι στον Χούμπολτ.

Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΛΑΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Νίκος Δεμερτζής, *Ο λόγος του εθνικισμού. Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Α. Σάκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1996, 495 σ.

Είναι παράδοξο που μια ενδιαφέρουσα ερευνητική εργασία ικανή —παρά τις οποιεσδήποτε ενστάσεις— να γονιμοποιήσει το πεδίο του ελληνικού προβληματισμού για τον εθνικισμό πέφτει θύμα τόσο μεγάλης προχειρότητας από την πλευρά του επιμελητή και του διορθωτή της έκδοσης. Παρά την οπτικά επιμελημένη του μορφή και την υψηλή του τιμή, δυστυχώς το βιβλίο του Νίκου Δεμερτζή διατρέχεται από μια αλυσίδα κραυγαλέων ορθογραφικών σφαλμάτων, λανθασμένων ρηματικών χρήσεων, ακυριολεξιών και ανύπαρκτων τύπων, όπως η μετοχή «συναρθρώμενο» [sic] (ό.π., 205), που υποσκάπτουν το κύρος του και καταδεικνύουν την αδιαφορία του εκδοτικού οίκου για τον αναγνώστη. Φαίνεται ότι η λογική του άμεσου και εύκολου κέρδους λόγω της επικαιρότητας του θέματος έθεσε στο περιθώριο κάθε ιδιαίτερη μέριμνα για τη συνολική εικόνα του βιβλίου. Άραγε είναι τόσο δύσκολο ο διορθωτής ή ο επιμελητής της έκδοσης, αλλά και σε τελευταία ανάλυση ο ίδιος ο συγγραφέας, να γνωρίζουν την ορθογραφία του εμπρόθετου προσδιορισμού «εξ αυτού» (ό.π., 32), του νεολογισμού «αποκεντροθέτηση» (ό.π., 319), των ουσιαστικών «πειθάρχηση» (ό.π., 104), «σύμπληξη» (ό.π., 174), «αφομείωση» (ό.π., 182), «κατάρρευση» (ό.π.,

291), «εκφάνσεις» (ό.π., 365), των επιθέτων «νηφάλιος» (ό.π., 114), «αδιάλειπτος» (ό.π., 177), «υγιής», «ρωμαλέος» (ό.π., 231), «κόλοσσιαίος» (ό.π., 238), των ρημάτων «ετέθη» (ό.π., 145), «εμφίλοχωρεί» (ό.π., 221), «αποκηρύσσω» (ό.π., 241) και «απαλειφθεί» (ό.π., 377), της ενεργητικής μετοχής «εραρχώντας» (ό.π., 177), του χρονικού επιρρήματος «ευθύς» (ό.π., 184), του τροπικού «βαθμηδόν» (ό.π., 204), την ορθή χρήση του ρήματος «συγγέω» (ό.π., 45) ή τη σημασιολογική διαφορά της λέξης «ημερομηνία» από τη λέξη «χρονολογία» (ό.π., 28); Αντίθετα, το στοιχειώδες ενδιαφέρον για τη γλωσσική επένδυση της επιστημονικής σκέψης δεν είναι στείρος σχολαστικισμός, αλλά καθήκον που διασφαλίζει τον σύνθετο ρόλο του επιστημονικού κειμένου αποτρέποντας συγχρόνως την αποξένωση δημιουργού και δημιουργήματος.

Ως προς την ουσία των πραγμάτων εντύπωση προξενεί η διαπίστωση του συγγραφέα ότι στην Ελλάδα «η σύγχρονη επιστημονική βιβλιογραφία περί εθνικισμού υπήρξε μάλλον φτωχή» (ό.π., 36). Η διαπίστωση αυτή ελέγχεται καταφανώς ως ανακριβής σε ό,τι τουλάχιστον αφορά στο πεδίο της ιστοριογραφίας. Ο Νίκος Δεμερτζής μιλά για φτώχεια της βιβλιογραφίας,